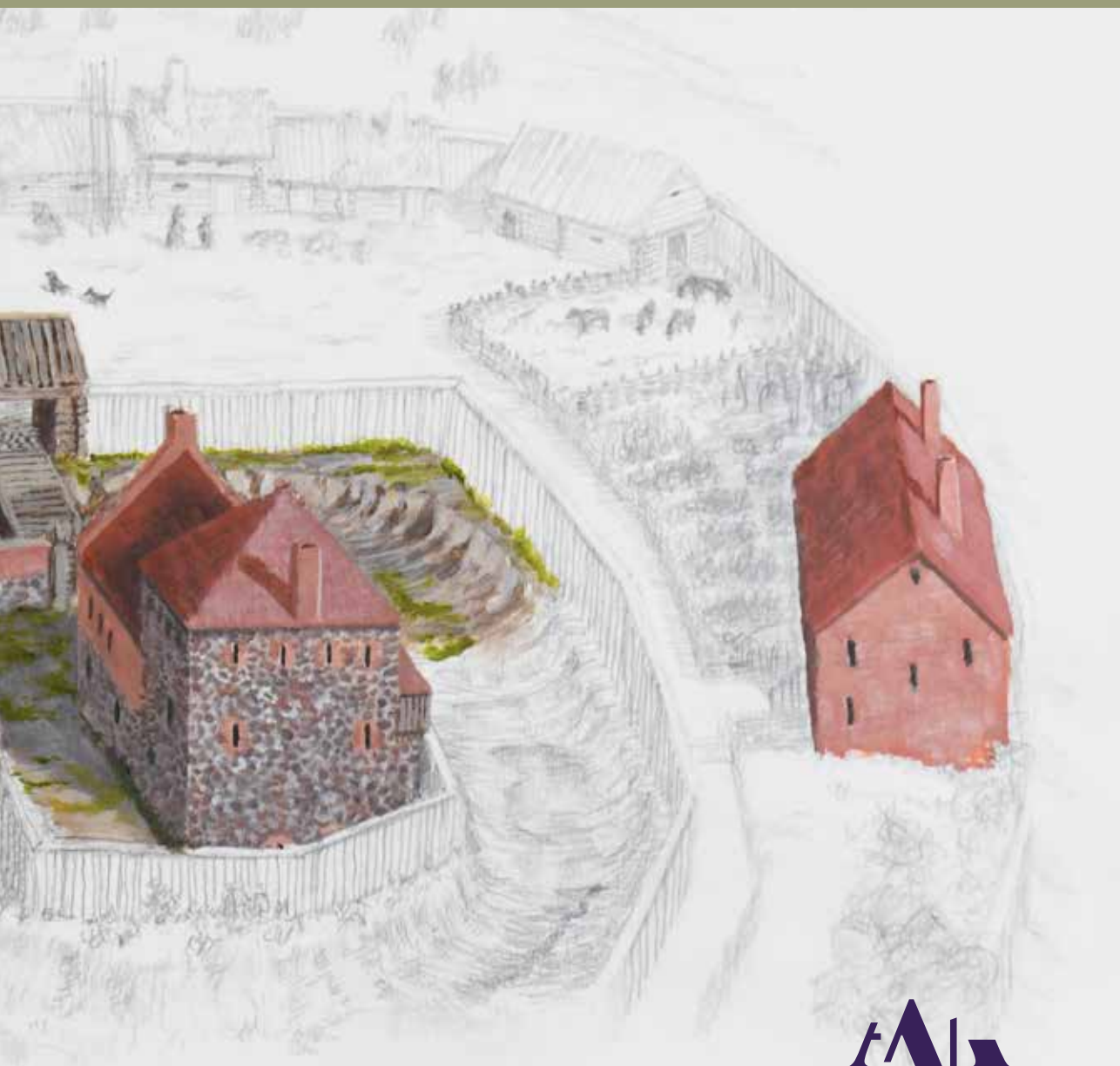

Biskopstuna

– en borgmiljö växer fram

Arkeologerna

Statens historiska museer

Föreliggande populärvetenskapliga skrift har möjliggjorts genom att Länsstyrelsen i Stockholms län har lämnat bidrag till tillgängliggörandet.

Text Lena Beronius Jörpeland och Ann-Mari Hällans Stenholm

Grafisk form och layout Kerstin Hideborn Alm

Bildredigering Henrik Pihl

Omslagsillustration Jens Heimdahl

Upphovsrätt om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC-BY 4.0.
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv1.0>)
<https://creativecommons.org/licenses/>

Utgivare Arkeologerna, Statens historiska museer

Tryckeri Ätta.45 Tryckeri AB, 2025

Biskopstuna i fokus	5
Ärkebiskoparna och deras borgar	11
Byggnader och borggård	19
Människor och djur	27
Strider och befästningsverk	33
Från stenhus till borgmiljö	41

Prästfjärden

Akers kanal

Kalkviken

Täljöviken

Tunafjärden

Sätterfjärden

Mälaren

Biskopstuna ligger på halvön Österskär i Åkersberga, Öster-åkers kommun. Strandlinjerna år 1000 visas med en ljusare blå färg.

Åkersberga

Biskopstuna

Österskär

Träsättra

Svinningeudd

Täljö

Biskopstuna i fokus

I Åkersberga ligger en av Upplands fyra medeltida ärkebiskopsborgar. Borgen är bara en ruin idag, men var under medeltiden ett av dåtida Sveriges viktiga maktcentrum.

Under fem år, mellan 2018 och 2023 genomfördes ett arkeologiskt forskningsprojekt med borgen i fokus. Målet var att öka kunskapen om borgen men också att väcka

intresset för den genom att anordna en amatörarkeologisk kurs, där vi tillsammans med kommuninvånare och andra intresserade utforskade Biskopstunas historia.

Projektet var ett samarbete mellan Österåkers kommun, Österåkers Hembygds- och Fornminnesförening (ÖHF) och Arkeologerna, Statens historiska museer.

Biskopstuna i landskapet

Ärkebiskopsborgen är belägen på en halvö som idag heter Österskär. Under förhistorisk tid var detta två öar som under medeltid bildade en halvö när landet grundades upp. Borgen låg då på en utskjutande höjd i omgivande lägre liggande marker. I väster stupade marken relativt brant ned mot vattnet, mot Tunafjärden. I öster fanns låglänta partier som sannolikt tidvis var översvämmade under medeltiden. Norr om borgen, kring Tunaviken, var marken flack och här fanns strandängar under och efter medeltiden. Här var goda förutsättningar för bete och fodertäkt till hästar och de djur som fanns på borgen.

Borgen var strategiskt belägen. Tunaviken utgjorde mynningen till den viktiga vattenleden "Långhundraleden". Leden löpte genom de centrala delarna av Uppland och nådde Uppsala stad. Det är omdiskuterat om den var farbar under medeltiden, men klart är att

delar av den tidvis var en viktig kommunikations- och transportled mellan Trälhavet och det inre av Uppland.

Innan borgen byggdes bör det ha funnits en Tuna gård på Österskär. Namnet Tuna övertogs av kyrkan när ärkebiskopen fick gården och marken. Denna gamla Tuna gård är troligen från järnålder. Idag finns det kvar ett gravfält från järnålder strax ovanför Tuna station.

Återupptäckten och tidigare undersökningar

Borgen återupptäcktes på 1920-talet. Då var borgruinen täckt av ras- och jordmassor och framstod mest som en kulle i terrängen. En amanuens vid Nordiska museet, Ernst Klein, var den första som uppmärksammade Biskopstuna som platsen för ärkebiskopens borg sommaren 1921. På uppdrag av riksantikvarien kom Bengt Thordeman, sedermera själv riksantikvarie, att under tre dagar

▲ Borgruinen var på 1920-talet helt dold i en gräsbevuxen kulle. Foto: ATA.

i september 1921 göra en förberedande undersökning i kullen. Han tog upp sex schakt såväl ut- som invändigt i ruinen. Det enda fyndmaterial som påträffades vid undersökningen var byggnadsdetaljer i sten.

Thordeman kom att tolka ruinens äldsta rum i sydöst som själva stenhuset och yttermurarna till de andra rummen som en ringmur. Han tänkte sig därför en borg bestående av ett stenhus omgivet av en ringmur. Tolkningen är egentligen inte så märklig med tanke på att han endast schaktade fram delar av murarnas översta delar.

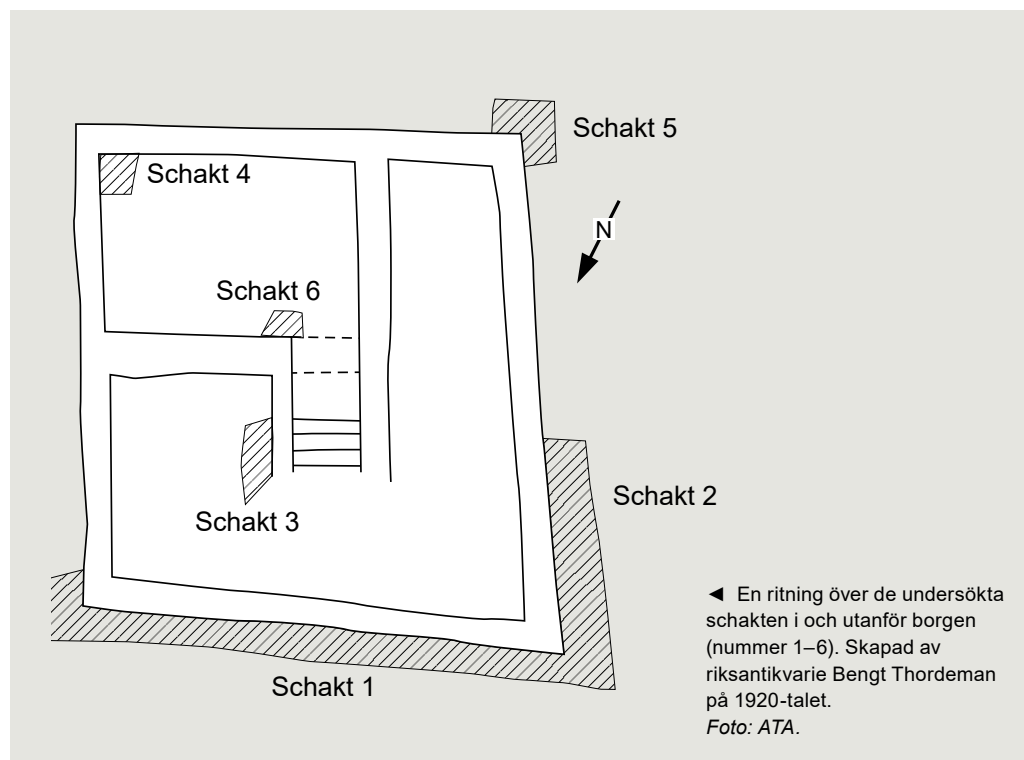
Alltsedan borgen återupptäcktes har den blivit föremål för flera arkeologiska och antikvariska insatser. Det har handlat om

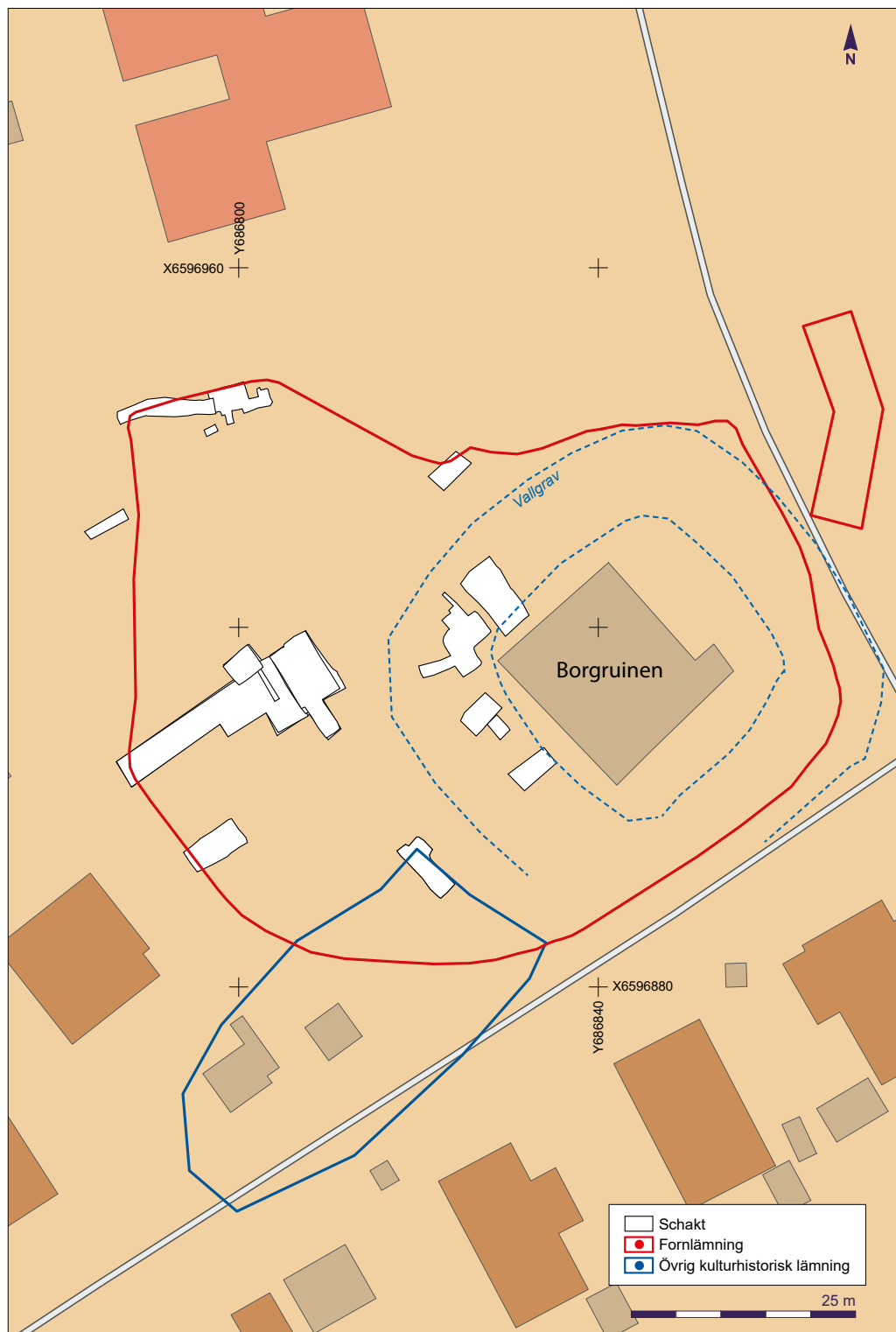
allt ifrån återkommande restaureringar av ruinens murverk till mindre arkeologiska undersökningar.

Drygt 40 år efter att ruinen återupptäcktes, år 1967, kom den att schaktas fram i sin helhet. Det var först nu man såg att ruinen består av ett stenhus med flera rum.

Den första regelrätta arkeologiska undersökningen på Biskopstuna gjordes under några sommarmånader år 1972. Då togs schakt upp utvändigt intill muren, nordväst om borgen. Invändigt undersöktes golven i de olika rummen.

Rasmassorna i golven sällades och mycket glas och keramik tillvaratogs. Endast ett urval av detta fyndmaterial kom att lämnas in

▲ De undersökta schaktens lägen markerade med vitt. De låg framförallt väster om borgruinen. I bilden syns också fornlämningarnas utbredning år 2018-2023, enligt KMR (Kulturmiljöregistret vid Riksantikvarieämbetet).

▲ Fältarbetet innebar många diskussioner. Här synar författarna, tillika projektledarna, lagerbilden under markytan. Foto: Elisabeth Ohlson.

till Historiska museet. I schakten utvändigt upptäcktes bland annat en stenkonstruktion som benämndes ”stenskoning”. Den konstruktionen har på nytt tagits fram i detta projekt och kommit att tolkas som en del av en befästningsmur.

Syftet med undersökningarna

Det övergripande syftet för undersökningen var tvådelat – att ta fram ny kunskap om borgen, och sprida kunskap om fornlämningen och om arkeologi till andra än professionella arkeologer.

Tidigare arkeologiska undersökningar i Biskopstuna har fokuserat på stenhuset, den ruin som finns kvar och syns idag. Det innebär att det finns en förhållandevis god kunskap om byggnadens olika skeden, medan kännedom om borgmiljön i sin helhet med andra byggnader och aktiviteter i stort sett

saknades när den första undersökningen inom detta projekt startade år 2018. Projektet inriktades därför på området utanför vallgraven. Det som idag är gräsbevuxen parkmark. Vad fanns under markytan där? Genom att undersöka mindre ytor – schakt – skulle vi få kunskap om det överhuvudtaget fanns bevarade lämningar från medeltiden.

Viktiga frågeställningar som vi ville få svar på var om det fanns husgrunder, föremål och andra spår efter det borgliv som bör ha funnits där. Fanns lämningar efter de människor som bott på platsen? Vad hade de i så fall sysslat med? Var de delar av ärkebiskopens sällskap, det som ibland kallas följe? Fanns kvinnor och barn representerade på platsen? Hantverkare som arbetat på borgen? Bönder? Fanns spår efter djurhållning? Odlade växter?

Frågorna var många...

Gunnar Wiberg, borgnestor i Österåkers hembygds- och fornminnesförening, visar borgen för kursdeltagarna. Foto: Arkeologerna.

Forskningsprojektet

En arkeologisk undersökning är mer än enbart att gräva i jorden. Fälthärbetet är den viktiga delen där material i form av konstruktioner, föremål och annat fyndmaterial undersöks, dokumenteras och tolkas. Därefter vidtar arbetet då analysen av materialen fördjupas och läggs samman till en helhet. Inom vårt projekt har föremålen gått igenom av specialister på keramik och mynt. Djurbensmaterialet har analyserats av vår osteolog. Jordprover och växtmaterial har undersökts av vår kvartärgeolog tillika arkeobotaniker. För att närmare tidsfästa skeenden har ett antal prover skickats till Uppsala universitet för så kallade ^{14}C -dateringar. C-14-metoden är ett sätt att bestämma åldern på organiskt material, till exempel träkol eller djurben, genom att mäta mängden av den radioaktiva kolisotopen kol-14.

Den amatörarkeologiska kursen

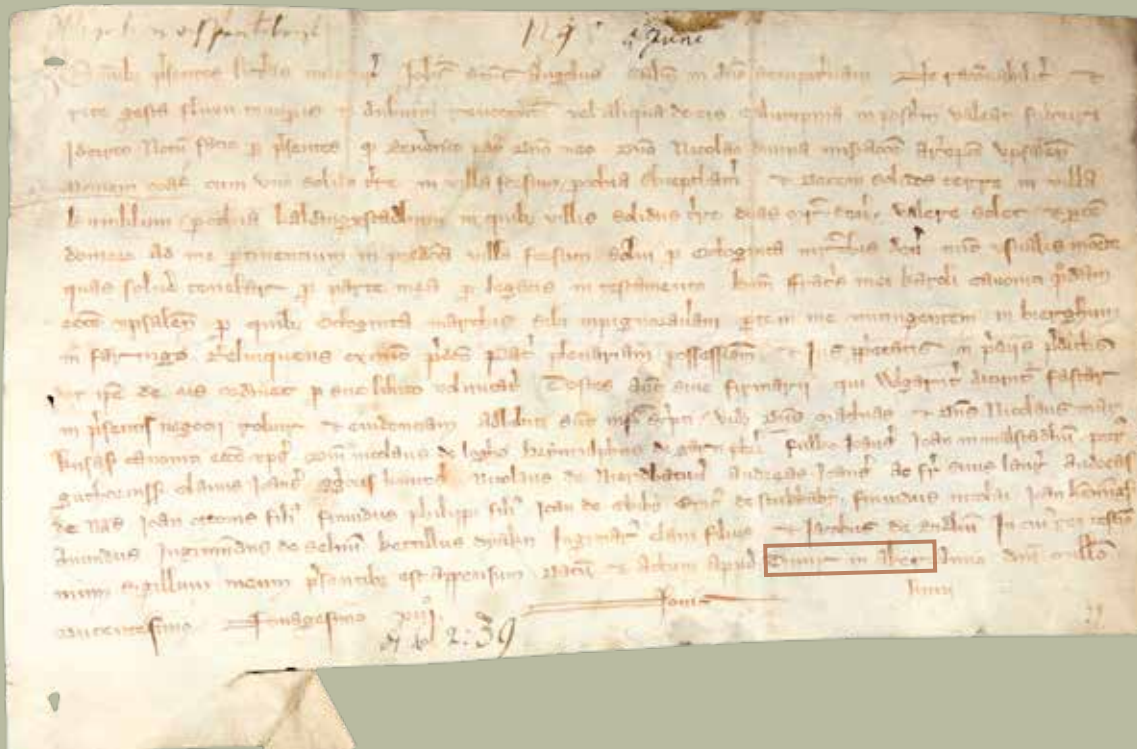
Under tre år, 2018–2020, bedrevs det arkeologiska fälthärbetet som en amatörarkeologisk kurs. Sammanlagt har nästan 100 deltagare

medverkat i projekt Biskopstuna. Kursdeltagarna hade olika åldrar, yrkeserfarenheter, tidigare erfarenheter av arkeologi och olika bostadsorter. Gemensamt var dock ett stort intresse för historia och arkeologi.

För de rena nybörjarna inleddes kursen med en introduktionsföreläsning på biblioteket i Åkersberga, där deltagarna fick en teoretisk och praktisk orientering i arkeologi innan fälthärbetet tog sin början. De som gick fortsättningskursen fick en mer fördjupad inblick i arkeologisk teori och metod under pågående fälthärbete.

För att ge förståelse för hela forskningsprocessen har kursdeltagarna erbjudits att också medverka i efterarbetet med exempelvis föremålshantering såsom framför allt sortering och rengöring. Slutligen arrangerades en återträff i november månad där tolkningar och resultat från årets undersökningar presenterades och diskuterades.

Projektet rönt också stort intresse från media, och visningar av utgrävningarna liksom föreläsningar på kommunens bibliotek bevisades av många engagerade i lokalsamhället.

Ärkebiskoparna och deras borgar

Under medeltiden byggde ärkebiskopen jämte, kungen och adeln borgar. Dessa omfattande stenhus var en ny och imponerande företeelse i det samtida landskapet. Eftersom ärkebiskoparna besökte sina egendomar regelbundet kan man tänka sig att mer eller mindre alla ärkebiskopar vistades på Biskopstuna under medeltiden.

Det äldsta bevarade brevet som omtalar ärkebiskopen som ägare till (Biskops)Tuna är från år 1298. Brevet är skrivet på pergament och på latin. Först från mitten av 1300-talet blev svenska vanligare. Vid samma tid började man använda papper för vissa brev.

1

2

3

◀ **Föregående sida:** Brevet som omtalar Tuna första gången finns i Riksarkivet (SDHK1792). År 1298 säljer Johan Ängel jord till ärkebiskop Nils Alleson. Brevet är daterat den 5 juni på Tuna i Åker. I näst sista raden nämns "Tunir in aker", det vill säga Tuna i (Öster)-Åker (markerat med en brun ruta i bilden).

Medeltida ärkebiskopar

Ärkebiskopen är Svenska kyrkans främsta företrädare. Det finns flera biskopar, men bara en ärkebiskop och han har sitt säte i Uppsala alltsedan medeltiden.

När Sverige blev en egen kyrkoprovins år 1164 var det en munk från klostret i Alvastra, Stefan (1164–1185), som kungen och hans jarl, liksom biskoparna ansåg lämplig som den förste ärkebiskopen och som påven sedan vigde till ämbetet. Då låg ärkesätet i Gamla Uppsala. Först år 1273 kom ärkebiskopssätet att flyttas till staden Östra Aros eller Uppsala som platsen då kom att kallas. En ny domkyrka började uppföras, men den stod inte färdig förrän år 1435. Erik den heliges relikier kom dock att flyttas över till Uppsala redan år 1273. Kungen Magnus Birgersson (Ladulås) stödde domkyrkobygget med rikliga donationer och privilegier.

De tidiga ärkebiskoparna var, liksom den förste ärkebiskopen Stefan, ofta munkar i dominikan- eller franciskanerkonvent. De senare ärkebiskoparna hörde i stället ofta hemma i svenska adelssläkter.

Många ärkebiskopar satt på sin post mycket länge, upp till 20 år. Jacob Ulvsson (1469–1515) slår dock alla rekord med sin 45-åriga ämbetstid.

Det finns exempel på ärkebiskopar som främjade högre utbildning. Ärkebiskop Johan (1290–1291) arbetade för att det skulle bli

◀ Sigill som tillhört medeltida ärkebiskopar. Sigillerna är vaxavtryck från en sigillstamp i metall. Personer inom kyrkan hade vanligen ovala sigill, medan världsliga personer, som kungen, hade runda sigill. Det var sigill – inte underskrifter – som gjorde breven giltiga och garanterade brevens äkthet.

1. Stefan (1164–1185)
2. Jarler (1236–1255)
3. Hemming Nilsson (1342–1351)

lättare för svenska studenter att läsa vid universitet i Paris. Ärkebiskop Jacob Ulvsson (1469–1515) stod bakom grundandet av Uppsala universitet år 1477 och han utsågs till kansler för universitetet. Han såg också till att boktryckarkonsten introducerades i Sverige på 1480-talet.

Medeltida ärkebiskopar var andliga ledare, men samtidigt också en stark politisk och militär kraft. De ärkebiskopar som tillhörde frälseläkter hade dessutom en naturlig förankring i den politiska samhällseliten. Ärkebiskopen ingick i riksrådet och det finns exempel på ärkebiskopar som till och med var riksföreståndare, det vill säga kungens ställföreträdare. Periodvis var de också uttalade rivaler till kungamakten. Det andliga frälset – kyrkliga ämbetsmän som exempelvis ärkebiskopen – konkurrerade också med det världsliga frälset om de fri- och rättigheter som båda frälsestånden innehade. Båda ville gärna utöka dessa på bekostnad av varandra. Ärkebiskopen befann sig således i en makt-kamp på flera arenor och i de allra högsta samhällslagren.

Ärkebiskop	Ämbetstid
Stefan	1164–1185
Johan	1185–1187
Peter	1187–1197
Olof Lambatunga	1198–1206
Valerius	1207–1219
Olof Ulvsson Basatömer	1224–1234
Jarler	1236–1255
Lars	1257–1267
Folke Johansson	1274–1277
Jakob Israelsson	1278–1281
Magnus Bosson	1285–1289
Johan	1290–1291
Nils Allesson	1295–1305
Nils Kettilsson	1308–1314
Olof Björnsson	1315–1332
Peter Filipsson	1332–1341
Hemming Nilsson	1342–1351
Peter Torkilsson	1351–1366
Birger Gregersson	1367–1383
Henrik Karlsson	1383–1408
Jöns Gereke	1408–1422
Johan Håkansson	1422–1432
Olof Larsson	1432–1438
Nils Ragnvaldsson	1438–1448
Jöns Bengtsson Oxenstierna	1448–1467
Jacob Ulvsson	1469–1515
Gustav Eriksson Trolle	1515–1521
Jöns Månsson	1523–1528

◀ Del av en medeltida sigillstamp som hittades på Biskops Arnö år 2018. Den hade tillhört ärkebiskop Peter Filipsson (1332–1341) och medvetet förstörts. En medeltida sedvänja var att förstöra sigillstampen när dess ägare dött och vanligtvis har den därefter medföljt den döde i graven. Det påträffade sigillet kan således ha brutits sönder på Peter Filipsson dödsdag den 12 augusti 1341 eller strax därefter, vilket ger en ovanlig närhet till en mycket avlägsen tid.

Foto: Arkeologerna.

Från och med mitten av 1400-talet inleddes en period i svensk kyrkohistoria där ärkebiskoparna hade en stor betydelse på det rikspolitiska planet. Sådana ärkebiskopar var den högadlige Jöns Bengtsson Oxenstierna (1448–1467) och den långlivade Jacob Ulvsson (1469–1515) och sist men inte minst Gustav Eriksson Trolle (1515–1521), som var en av de ansvariga bakom Stockholms blodbad. Alla hade de en ledande position i stridigheterna under unionstiden.

Ärkebiskopar på Biskopstuna

Från år 1298 finns det första brevet bevarat som dateras av ärkebiskopen på Tuna och då sägs det uttryckligen att det är hans gård. Eftersom ärkebiskoparna besökte sina gods regelbundet kan man tänka sig att mer eller mindre alla ärkebiskopar mellan andra hälften av 1200-talet och första hälften av 1500-talet, då Biskopstuna övergick i kungens ägo, vistades på Biskopstuna periodvis. Det finns också mycket riktigt bevarade brev daterade på Biskopstuna från de flesta ärkebiskoparna under den här tiden.

Ärkebiskopens borgar

Under medeltiden hade kungen och adeln borgar, men det hade även ärkebiskopen och andra biskopar, även om de i jämförelse med kungamakten inte var lika stora borgbyggare. Biskopsborgarna var heller inte lika starka som befästningar betraktat i relation till kungens borgar, men ärkebiskoparna börjar bygga starka och medelstarka befästningar under 1400-talet.

Den medeltida ärkebiskopens borgar låg alla mer eller mindre strategiskt placerade invid vattenvägar upp mot Uppsala. De har inte byggts eller tillfallit ärkebiskopen vid

ett och samma tillfälle, utan har under olika skeden av medeltiden blivit en del ärkebiskopens borgbestånd. Sammanlagt handlar det om fem olika borgar, varav Biskoptuna är en, till vilka ärkebiskopens tionde eller skatt skulle föras.

Biskopstuna

Det är mycket som de bevarade skriftliga uppgifterna om Biskopstuna inte berättar. Kunskap saknas exempelvis om hur och när gården Tuna kom i ärkebiskopens ägo. Sannolikt är det ett gods som avsiktligt har byggts upp av någon ärkebiskop under andra hälften av 1200-talet genom medvetna byten och köp och att det varit det strategiska läget vid inloppet till Långhundraleden som varit styrande.

De bevarade skrivna dokumenten berättar inte heller om när den äldsta delen av borgen – kärnborgen/kastalen byggs eller av vem. Enligt Uppsala stifts biskopskrönika upptas visserligen två ärkebiskopar som byggherrar: Olof Björnsson (1315–1332) som lät bygga stenhus i Tuna och på Arnö, och Jöns Gereksson (1408–1421) som uppförde ett stenhus i Tuna och tre på Arnö. Det är således inte otroligt att Olof Björnsson bygger kärnborgen och Jöns Gereksson någon av de senare tillbyggnaderna, eller varför inte något av stenhusen som de mindre arkeologiska undersökningarna visat låg öster om borgen.

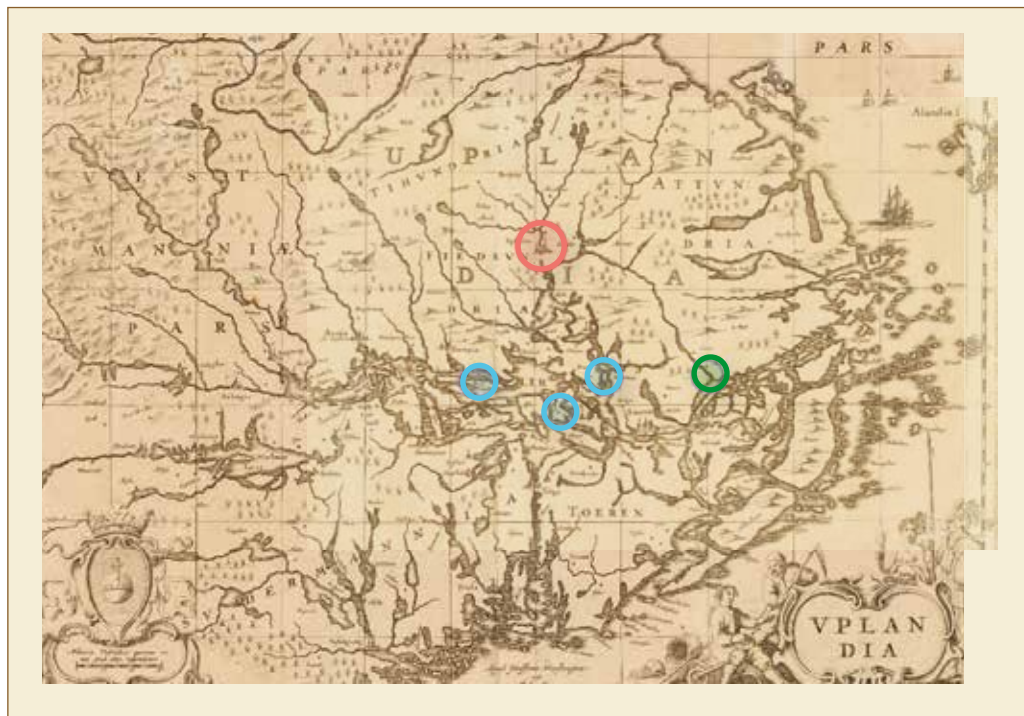
Tuna omnämns första gången år 1298 då en riddare, Johan Ängel, säljer jord till ärkebiskop Nils Alleson och daterar brevet den 5 juni på Tuna i Åker. I brevet sägs inte att Tuna är biskopens egendom, men Ängel tycks ha ingått i biskopens följe så det är troligt. En månad senare utfärdar ärkebiskopen stadgar för prästerskapet i Uppsala stift där han föreskriver var

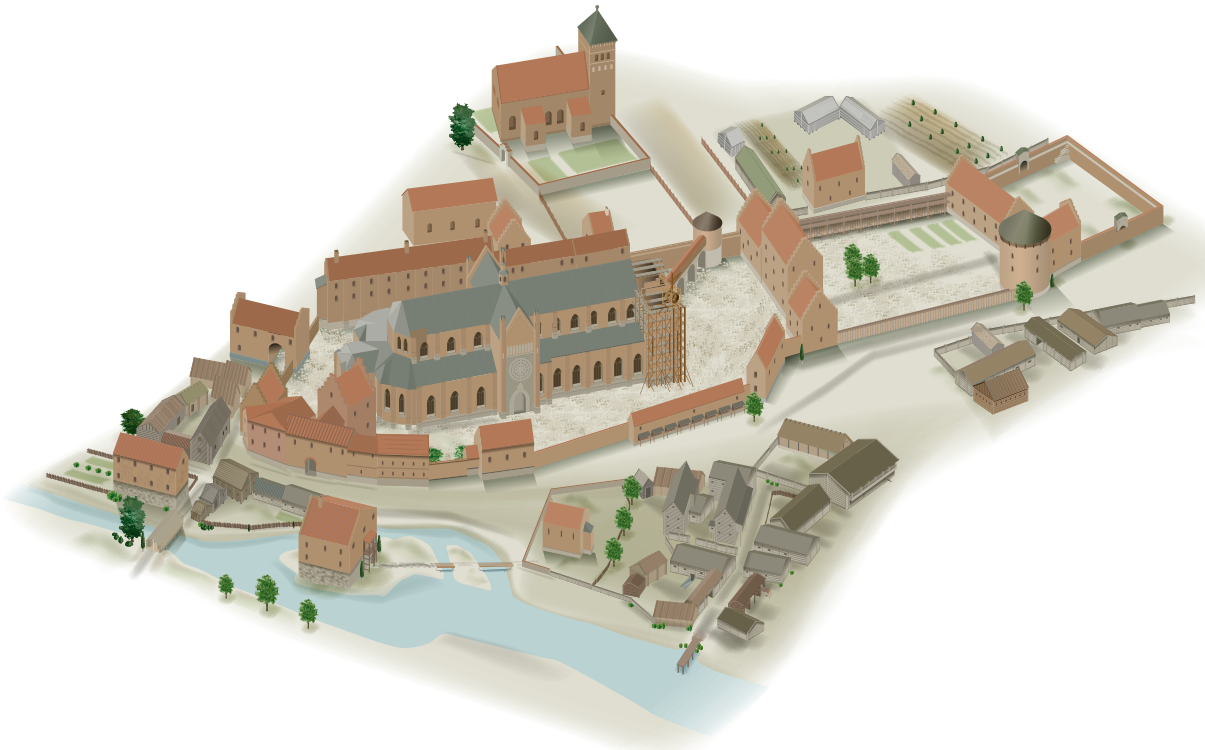
de ska leverera det tionde som tillföll honom. Här nämns Tuna, tillsammans med Uppsala, Munsö och Arnö. Om det är platsen för borgen eller om det är den gamla Tuna gård som avses vet vi inte säkert. Om det är till Biskopstuna man ska föra tiondet vid den här tiden, borde det åtminstone ha funnits ekonomibyggnader för en säker förvaring av tiondet.

Ärkebiskopens andra borgar

Den äldsta borgliknande anläggningen i ärkebiskopens ägo är Munsö på Mälaren. Det är Munsö rundkyrka som uppfördes under 1100-talets senare del, och den har sannolikt varit en gårdskyrka till ärkebiskopens huvudgård, gården Bona.

Ärkebiskopens borgar i Uppland. De låg längs med vattenlederna upp mot Uppsala. Borgen i Uppsala är markerad med en röd ring, medan platsen för Biskopstuna markerats med en grön ring. I kartan ser Långhundraleden ut som en vattenled, troligen var den inte farbar hela vägen på 1600-talet. Till grund för bilden ligger Andreas Bureus karta "Uplandia" från år 1626. ▼

▲ Rekonstruktionsteckning över Uppsala domkyrkoområde.
Mitt i bilden ser vi Uppsala domkyrka. I bildens högra kant syns
biskopsborgen med sina två ringmursomgärdade borggårdar.
Illustration: Petter Lönegård, Lönegård & Co.

Ärkesätets huvudborg låg dock i Uppsala. Idag syns inga spår av ärkebiskopens gård, men den finns delvis bevarad under bland annat byggnaden Gustavianum vid domkyrkan. År 1883 återupptäcktes den i samband med att Universitetshuset byggdes.

Ärkebiskopsborgen var en magnifik ringmursomgärdad anläggning som omfattade delvis sammanbyggda komplex som utgjort domkyrkan, ärkebiskopsgården och borgen.

Borgen inrymde också en stor trädgård och det fanns bostäder för bortåt 200 personer och stall för 100 hästar.

På ön Arnö i Mälaren byggdes kring år 1340 ett palats som framför allt tjänade som ärkebiskopens residens, men redan från år 1288 finns skriftliga uppgifter om att ärkebiskopsstolen är en av ägarna. Byggherre på 1340-talet var ärkebiskop Olof Björnsson (1315–1332), som också byggde kärnborgen i Bishopstuna.

▲ I slutet av 1800-talet när Universitetshuset i Uppsala byggdes, visade det sig att murar från den medeltida ärkebiskopsborgen fanns kvar under kraftiga raseringsmassor. I bilden syns delar av det norra tornet. Foto: *alvin-record:88279* (*alvin.se*).

▲ Det finns flera foton som visar murarna efter ärkebiskopsborgen i Uppsala. Här syns ett källarrum med tegelvalv. Foto: *alvin-record:94987 (alvin.se)*.

Borgen Almare Stäket i Sigtunafjärden var en betydelsefull militär stödjepunkt under medeltiden. Den kontrollerade sjöleden mellan Stockholm, Sigtuna och Uppsala. Den var dock i kunglig ägo under större delen av medeltiden. Det var först

under 1400-talets mitt som borgen kommer att spela en huvudroll i rikspolitiken som ärkebiskopens starkaste fäste. Almare Stäket kommer att präglas av femtio år av strider åren 1463–1510, men år 1517 förstörs borgen helt och faller i glömska.

Byggnader och borggård

Helt sensationella resultat från undersökningen visar att en tidigare okänd borggård är bevarad under gräsmattan. Även byggnader för olika ändamål verkar ha legat i kanten på borggården.

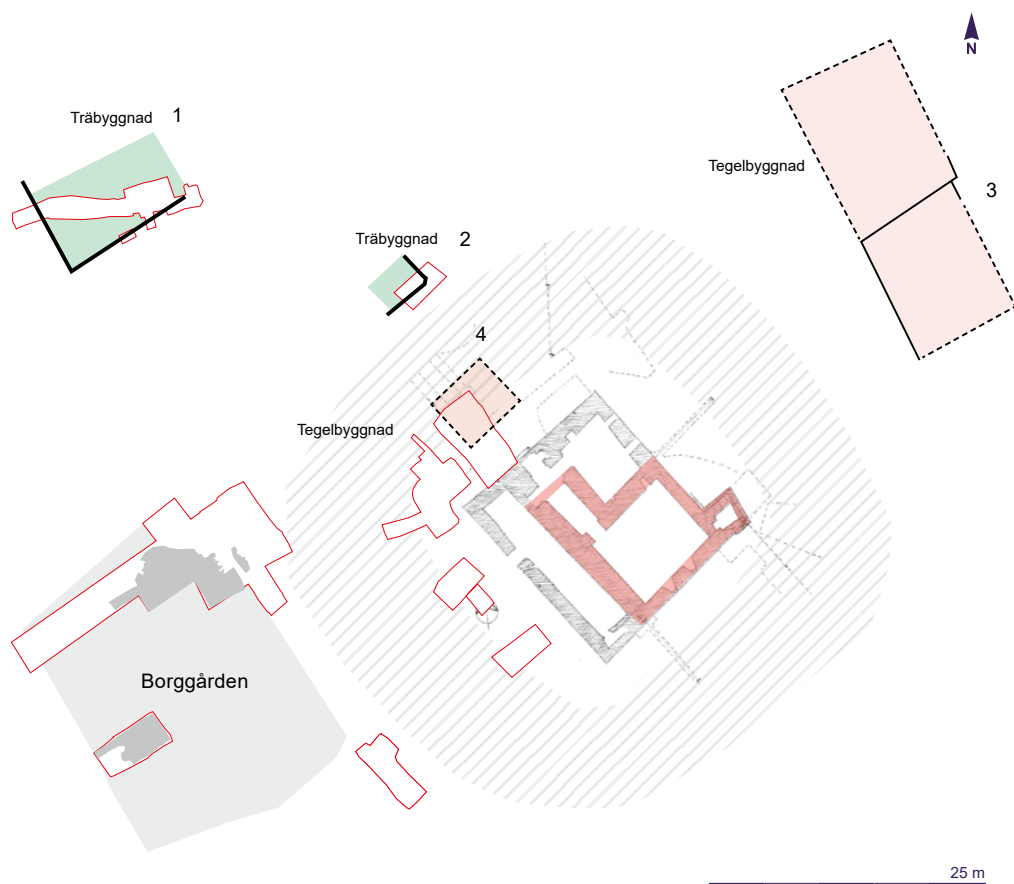
Borgområdet utvecklades över tid, från 1300-talet och framåt, och kom så småningom att omfatta fler byggnader och platser för olika aktiviteter.

Stenhuset byggs och borgmiljön utvecklas

Under perioden 1320–1350 byggs den äldsta delen av borgen – kärnborgen – i form av stentornet i sydöst (fas 1). Såväl arkeologiskt källmaterial som skriftliga uppgifter ger vid handen att Biskopstuna tas i anspråk under första hälften av 1300-talet.

Under andra hälften av 1300-talet (1350–1370) skapas en borgmiljö runt stenhuset (fas 2). Det handlar om att större och mindre byggnader uppförs i utkanten av en borggård som också etableras vid den här tiden.

Borgmiljön utvecklas och nyttjas under perioden 1370–1400 (fas 3). Det här är ett skede som kännetecknas av att tegel blir ett

▲ Tolkningsplan. Under fas 1–3 byggs stenhuset och borggården i väster. Den äldsta delen är det sydöstra rummet, som då var ett stentorn med ingång i nordväst, här markerat med rött. Husgrunder från tre byggnader har hittills hittats. Vid tidigare undersökningar har lämningar efter en tegelbyggnad dokumenterats i öster (hus 3). Hur stor denna har varit är oklart, på figuren har husets utsträckning markerats med en streckad linje. De två övriga husgrunderna har troligen varit trähus (hus 1 och 2), här markerade med grönt och en tjock svart linje för de väggar som framkommit. Uppe vid stenhuset fanns ett tegelgolv (hus 4). Troligen har det även här funnits en tegelbyggnad. Observera att vallgraven inte finns vid den här tiden.

◀ *Föregående sida:* Borggården framträdde som en hårt packad yta med grus och sten. Foto: Arkeologerna.

byggnadsmaterial väl synligt i såväl kärnborgen som i närliggande byggnader. Den äldsta delen av stenhuset får ett valv i tegel och dess fönster får omfattningar i tegel. Norr om borgen uppförs även en byggnad med tegelgolv. Det är mycket möjligt att det även byggs hus i tegel nordöst om borgkullen, vilket arkeologiska undersökningar från både 1950-talet och 2010- och 2020-talen har visat.

Att fästa borgens framväxt i tiden

Att bestämma när olika saker har hänt är inte alltid lätt. Om man arbetar med historisk arkeologi, som vi har gjort i Biskopstuna, har man både de fysiska spåren från medeltiden att utgå ifrån som till exempel byggnader, föremål eller djurben, och i vissa fall även skriftliga uppgifter från tiden. Även naturvetenskapliga analyser som att mäta kol-14 har också använts. Allt detta vägs samman på ett vetenskapligt sätt och leder i slutändan fram till en tolkning av vilken tid man har att göra med.

Stenhuset

Byggnadshistoriska analyser konstaterade tidigt att stenhuset består av åtminstone tre byggnadsskeden. Från början har huset endast bestått av det kvadratiske rummet i sydöst. Det var en slags tornlik byggnad som sannolikt tjänat både som bostad, försvar av ärkebiskopens tionde och maktmanifestation i landskapet.

Under medeltidens gång har vi sett att detta stenhus byggs ut i både nordöst och senare också i väst och att teglet får en framträdande roll både exteriört och interiört.

Det som återstår av stenhuset idag är framför allt just källarvåningen, men det finns rester av trappor i norr och söder

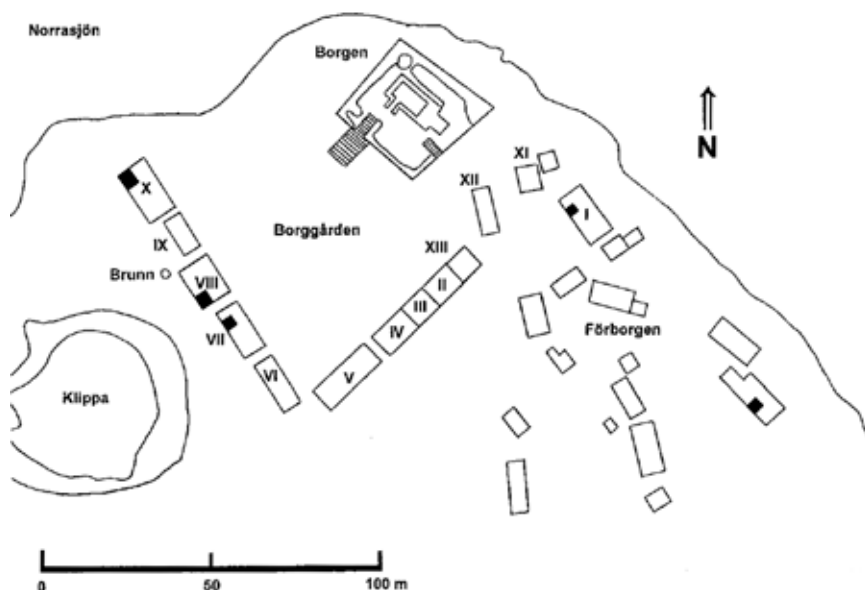
Ett beslag i bly, sannolikt ett pilgrimsmerke, hittades invid tegelhuset (hus 3) i öster år 2013. Pilgrimsmärken var små föremål pilgrimer köpte som minne av resor till vallfartsorter. Det visar att någon i Biskopstuna har varit på pilgrimsvandring, kanske till kontinenten. Foto: Arkeologerna.

som visar på åtminstone ett ytterligare våningsplan. Hur många våningar borgen ursprungligen bestått av vet vi inte, men den har sannolikt haft åtminstone ytterligare två våningsplan.

Det är inte säkert att den övre delen av borgen varit murad i sten. Det finns många exempel på medeltida borgar där de övre våningsplanen eller borgen i sin helhet varit timrade i trä.

Ärkebiskopens bostad

De övre våningsplanen av stenhuset var avsedda för bostad, representation, andakt och administration. Man får anta att rummen varit förhållandevis ombonade med textilier på väggar, golv och sittplatser. I inventarieförteckningarna för borgarna i Uppsala och Biskops Arnö från år 1444 finns förtecknat mattor, bonader och bänkläden. Sängarna har sannolikt haft både förhängen och sänghimmel för att hålla värmen, vilket finns med i förteckningen, liksom också kuddar, täcken och bolster.

▲ Det finns få medeltida borgplatser som kan visa på hur en hel miljö kan ha sett ut. Ett unikt exempel är emellertid Hultaby i Småland med ett välbevarat borgområde. Här framgår att byggnader legat i kanten av och omslutit borggården och att flera av byggnaderna haft eldstäder. Det är möjligt att utformningen av bebyggelsen i Biskopstuna haft en liknande karaktär.

(Efter en översiktsplan upprättad av Lars-Erik Bergström. I Hansson 2000:17, figur 8).

Gästabud

Man får tänka sig att det dukades upp till gästabud när ärkebiskopen och hans följe kom för att bo på borgen. Ser man till borgarnas medeltida inventarieförteckningar framgår att bordet sannolikt var täckt med duk och att ljus i stakar ingick i dukningen. Det kanske också fanns framställda dryckesbägare i silver och trä, tennkannor och lergodsfat. Huruvida det funnits dryckesbägare i glas är oklart, men det finns ett enda litet glasfragment från undersökningen år 1972 som möjligen skulle kunna vara en så

kallad klubbägare eller böhmisk bägare från åren 1350–1450.

Vid den nu aktuella undersökningen har endast enstaka föremål hittats som kan ses som en del av bordskulturen. En ljushållare i koppar eller mässing har suttit på en flerarmad ljusstake eller till och med en ljuskrona. Ändknappen till en bordskniv som kanske haft ett dekorerat benhandtag är också något som kan knytas till den bordskultur som utvecklas under 1400- och 1500-talen (se bilder sidan 23).

▲ En hittills okänd byggnad i den norra kanten av borgområdet framträdde med tydlig syllstensgrund och stengolv (hus 1, se figur sidan 18). Foto: Arkeologerna.

I ett litet schakt norr om borgruinen framträdde ett stenlagt golv (hus 2, se figur sidan 18). Foto: Arkeologerna. ▼

Borgmiljön kring stenhuset

Borgen var inte enbart ett stenhus, utan en hel miljö med bebyggelse, människor och aktiviteter som låg i anslutning till stenhuset, men utanför den senare tillkomna vallgraven. Det handlade om enstensatt borggård som omgavs av bebyggelse.

Borggården

Borggården är arkeologiskt belagd på den öppna ytan väster om kärnborgen. Den utgörs av en hårt packad stenläggning av småsten, som kan avgränsas i fyra väderstreck, men den kan ha sträckt sig ut i områden i norr och nordöst som inte är undersökta. Ytan som upptas av borggården uppgår till cirka 600 kvadratmeter. Stenläggningen är i vissa partier kraftig och flerskiktad, vilket antyder att den kan ha fungerat under lång tid och kontinuerligt bättrats på. Föremålsmaterialet

visar på perioden 1350–1550. Borggården har således varit i bruk under 200 år.

På och i stenläggningen påträffades en hel del föremål. De var vanligen söndertrampade och fragmenterade, vilket i synnerhet syns på keramiken. Den makrofossil, till exempel frön, kärnor eller större växtdelar, som analyserats från borggården stödjer bilden av en yta där både människor och djur vistats. Så kallade rudratväxter som violer, mårar och mållor visar på ytor där människor rört sig. Det fanns också fläckvis med kvävekrävande växter som tyder på att djur uppehållit sig på borggården och att exempelvis högar med hästgödsel gynnat vissa växter. Föremålsmaterialet i form av relativt omfattande mängder hästkosöm stödjer bilden av att hästar ridits över borggården. Men det finns också dräktdetaljer från kläder som människor bar på borgen.

En tegelläggning, kanske ett golv, fotograferat vid undersökningen år 1972 (hus 4, se figur sidan 18).

Foto: Ulf Boëthius, Riksantikvarieämbetet. ▼

Bebyggelsen kring borggården

I utkanten av borggården finns spår efter bebyggelse. Delar av två byggnader har kommit att undersökas. De låg på stensyll respektive stenfundament och var sannolikt timrade i trä.

I väster låg en mindre bodliknande byggnad på ett stenfundament som har daterats till medeltid på stratigrafiska grunder. Byggnadens funktion är oklar, men storleken skulle kunna tyda på en mindre förrådsbyggnad.

I norr låg en större byggnad på stensyll. Begränsningen åt öster och norr var dock oklar, men i väster finns en större flat sten som sannolikt fungerat som en tröskelsten. Golvet hade en stenläggning som skiftade i karaktär inom huset, vilket sannolikt tyder på en rumsindelning och en funktionsuppdelning. Föremålsmaterialiet var dock mycket knapphändigt och ger ingen fingervisning om husets funktion eller datering. Möjligen har golven sopats. En ^{14}C -datering från golvnivån visar på 1300-tal.

Om en byggnad har eldstad kan det tyda på att den fungerat som en bostad, men också som exempelvis ett kokhus. Ingen av de undersökningar som gjorts av byggnader i Biskopstuna har dock kommit att beröra eldstäder. Samtidigt har byggnaderna inte undersökts i sin helhet, varför det inte går att utesluta att de trots allt haft eldstad.

I den södra utkanten av borggården är det möjligt att det något senare uppförs ytterligare en byggnad. Här finns dock inga stensyllstenar, men en stensatt gårdsplan med avfall i ytan. Samtidigt kan denna gårdsplan också tolkas som en del av borggården, om än av en något annan karaktär. Det finns en ^{14}C -datering från ett djurben på stenläggningen som daterats till andra hälften av 1300-talet.

▲ En ljushållare i kopparlegering. Det är oklart om den suttit i en ljusstake eller en ljuskrona.

Foto: Acta KonserveringsCentrum AB.

Ändknappen till en bordskniv i kopparlegering.

Foto: Acta KonserveringsCentrum AB. ►

Bordskniven blev vanligare i högre ståndsmiljöer under senmedeltid. Dessa hittades i Fyrisån i Uppsala. Foto: Statens historiska museer. ▼

▲ Små skärvor av keramikkr rl hittades på borggården. De  r från 1450-1500-tal som äldst. Intressant nog finns inte så många skärvor från medeltida keramikkr rl. K nske handlar det om hur renhållningen gick till och hur man tog hand om trasiga kärl. På medeltiden var man k nske mer rädd om sina keramikkr rl?

Förutom de byggnader som undersökts kan man tänka sig att det runt borggården funnits bostadshus, kokhus, stekhus, brygg-hus och smedja. K nske har det också funnits hus eller inhägnader f r mindre djur såsom exempelvis svinhus, och k nske också foder-lador. Makrofossilanalysen och den osteolo-giska analysen (analys av benmaterial) har visat på spår efter matberedning i anslutning till borggården som exempelvis köksavfall som fiskbens. Fiskben och andra djurben förekommer i separata ytor, vilket kan tyda på att k kshush llet varit uppdelat i flera specia-liserade enheter. Det vill säga att fiskbensning och styckning inte försiggick på samma plats som mältning, bryggning och bakning.

Andra tecken på aktiviteter vid borg-gården  r spår efter brunnet foder eller svedd djurdynga, vilket tyder på en husbrand – k nske ett stall med h loft eller en lada. I proverna fanns även rikligt med glasade mineralsm ltor som lätt bildas då lerklinade byggnader brinner. Sannolikt har stallet eller ladan varit lerklinad.

Förekomsten av bolm rt i makrofossil-analysen g r det också troligt att det funnits en örtagård i anslutning till borgen. Bolm- rten har odlats och insamlats som medici-nalv xt under medeltiden, vilket även tycks vara fallet i Biskopstuna.

Människor och djur

Borgen var inte enbart ett stenhus, utan en hel miljö med bebyggelse, människor och aktiviteter som låg i anslutning till stenhuset, men utanför den senare tillkomna vallgraven.

Spår efter de människor som bott och verkat på borgen, liksom ärkebiskopen och hans följe finns i form av föremål, men även avfall från hushåll och gästbud. Boskaps- och husdjur av olika slag, har funnits på

platsen. Man får tänka sig att kor hållit till i en ladugård, medan hästar kan ha stallats i stenhusets närhet. Höns och grisar har kanske varit lösa, men även hundar och katter var en del av borgens djurbestand.

Kunskapen om borglivet i Biskopstuna har blivit mer mångfacetterat tack vare de arkeologiska undersökningarna.

Människor och aktiviteter på borgen

Föremål, djurben och makrofossil visar vilka människor som bott och verkat på borgen.

I skriftligt källmaterial från medeltiden, exempelvis gårdsräkenskaper, finns beskrivet hur en större gård kan ha befolkats och drivits. Både män och kvinnor uppbar olika roller och uppgifter, vilket sannolikt i stort överensstämmer med de människor som också hört till ärkebiskopens borg vid samma tid. Borgen, i egenskap av ärkebiskopens bostad och hushåll, måste ha haft behov av tjänstefolk och periodvis storskalig och exklusiv mathållning.

Andra historiska källor, som ger en fascinerande inblick i livet på en borg, är inventarieförteckningar. Sådana finns bevarade från både Uppsala och Biskops Arnö från år 1444.

Ärkebiskopen med följe

Ärkebiskopen åtföljdes av en uppvaktning eller hedersbevisning så som det anstod en person med högre status. Det finns några enstaka små dräkt detaljer som hittades i Biskopstuna som kan visa på deras närvaro. Det handlar om ett litet paljettliknande beslag i kopparlegering som sannolikt varit påsytt på en textil som dekoration, kanske tillsammans med flera sådana beslag. Ytterligare föremål som ger intryck av människor med en förfinad och dekorerad klädedräkt är två remändebeslag i kopparlegering. Det ena beslaget påminner om en doppsko i miniatyr och kan eventuellt ha suttit som ändbeslag till ett finare snöre eller snodd, eller alternativt varit en doppsko till en liten knivslida.

◀ *Föregående sida:* Kalkmålning från Tensta kyrka, Uppland, från cirka år 1437. Bilden visar troligen Adams åkerbrukande son Kain. Han är omgiven av betande djur, bland annat hornlösa får, som fanns i östra Sverige vid den tiden (Myrdal 2012).

Foto: Lennart Karlsson, Statens historiska museum.

En pytteliten paljett, ett dräktbeslag som syddes som prydnad på ett klädesplagg.
Hittad på borggården. Foto: Arkeologerna.

Kaplan och kapelldjäkne

Med stor sannolikhet fanns det ett kapell i stenhuset där ärkebiskopen kunde hålla andakt. Kanske fanns det till och med en kaplan som upprätthöll och ansvarade för den andliga miljön och bistod biskopen vid mässan. Titeln kaplan hade ärkebiskopens sekreterare eller predikant.

Kanske fanns också, eller i stället, en kapelldjäkne som hade uppsikt över kapellet och såg till att allt var rent, propert och obesudlat. Djäknsens uppgifter var bland annat att tillhandahålla rökelse och att pryda kapellet med friska blommor.

Fogde

Borgen kan ha hyst en fogde som höll ställningarna när ärkebiskopen inte var på plats. Fogdens uppgift var framför allt att driva in och fördela tiondet, avgifter och skatter och tillsammans med en skrivare sköta administration och övergripande organisation. Exempel på viktiga uppgifter var sannolikt att organisera transport och försäljning av bland annat tiondet i form av försvarliga mängder natura.

Vi vet inte om Biskopstuna haft en fogde, men kanske kan det möjliga tegelhuset öster om borgen vara en bostad för en person med en högre ställning inom borgmiljön.

Väpnare och riddare

De som vaktade och försvarade borgen omnämndes under medeltiden som bland annat väpnare, riddare, skytt och fotsoldat. Den som stod och vaktade dörren/dörrarna in till borgen kunde kallas dörrsven. Hur många med en militär funktion som varit permanent placerade vid borgen varierade säkert över tid. Det berodde på eventuella orostider och ärkebiskopens politiska agerande i dessa, vilket i förlängningen kunde leda till hot mot hans position, gods och egendomar från framför allt kung eller riksföreståndare.

I inventarieförteckningen från Biskops Arnö finns vapen förtecknade, men märkligt nog inte för borgen i Uppsala. Det handlar om fyra lodbössor och sex kammarbössor, vilket vid den här tiden stod för mindre kanoner och inte handvapen. I förteckningen fanns också en tunna krut och en tunna spetsförsedda pilar.

De föremål som påträffats vid undersökningen är pilspetsar till armborst som låg utanför vallgraven och således var avskjutna av fienden.

Stekare, bryggerska och tjänstefolk

De som lagade maten och bryggde ölet, som exempelvis stekare och bryggerska hade alla ett tungt lass att dra inför gästbudet. Det finns mängder av matavfall vid borgen som visar på att såväl stekar av allehanda slag som mer köttfattiga delar av boskapsdjuren har tillretts och ätits. I inventarieförteckningen från Uppsala och Biskops Arnö från år 1444 fanns allehanda köksattiraljer, vilka pekar på

både stekning, halstring och kokning av kött och fisk (kokkärl, kittlar, stekpanna, halster, stekspett). Bland inventarierna finns också mortel och rivjärn, vilket visar på smaksättning med kryddor och kanske pepparrot.

Andra viktiga funktioner uppbars av tjänstefolket som redde bäddar och bolster, dukade bord och betjänade ärkebiskopen och hans följe (exempelvis legokona, stugkona, redesven). I inventarieförteckningen från Uppsala och Biskops Arnö fanns flera typer av dukar och sängkläder upptagna. Det framgår att både herrskapet och tjänstefolket hade såväl dukar som bolster och kuddar.

Stallsven, svinaherde, mjölkdeja

Den osteologiska analysen visar på att borgen höll en uppsättning tamdjur, vilket samtidigt krävde att det fanns personer som uppbar rollen som svinaherde, stallsven, mjölkdeja, fäkvinnor och fodermarsk. Kanske fanns även en slaktare knuten till borgen.

Hantverkare

På borgen fanns troligen hantverkare som på olika sätt bidrog till att underhålla och upprätthålla borgens olika funktioner. Arkeologiskt finns dock endast enstaka föremål som visar på hantverksaktiviteter.

Fynd av två ämnesjärn och en smälta i kopparlegering tyder på metallhantverk i närområdet. Ett möjligt stämjärn och ett skölpjärn kan knytas till trä- eller läderhantverk. Textilhantverk blir synligt i ett fragment av en synål av järn.

Ett antal redskap, verktyg och knivar kan inte hänföras till ett specifikt hantverk, utan har ett mer allmänt användningsområde. Det handlar om knivar, men också små verktyg som prylar och mejslar som förmodligen använts för finare arbeten.

◀ Fiskfjäll uppförstorade i mikroskop.
Foto: Jens Heimdahl, Arkeologerna.

Handelsmän

En ärkebiskopsborg tog emot och förvarande försvarliga mängder tionde i natura. Det innebar sannolikt att man hade ett överskott som kunde säljas. Varorna transporterades sannolikt till de större städerna Stockholm och Uppsala för försäljning.

En liten kulformad vikt av tenn/bly-legering med en upphängningsögla kan tyda på att handelstransaktioner trots allt ägde rum på plats, men också på metallhantverk. Även en möjlig blyplomb kan vara tecken på att handel bedrevs. I detta sammanhang kan även myntfynden ha en plats.

Fiskare och jägare

På borgen har man ätit både vilt och fisk, vilket innebär att man antingen har haft fiskare och jägare knutna till borgen eller att underliggande gårdar försett borgen med fisk och vilt.

Borgar utmärker sig genom en högre andel av vilt och då främst klövvilt. I det avseendet är Biskopstuna en typisk borganläggning. I benmaterialet finns spår av mer vanligt vilt som skogshare och räv, men även storvilt som älg och vildsvin samt möjligen även varg. Storviltsjakten var reglerad till kungen och frälset under medeltid, vilket innebär att

sådan jakt enbart kan ha skett med ärkebiskopens egna jägare.

Andelen fisk i matkonsumtionen var hög under medeltiden, till följd av att den religiösa fastan var en stor del av matkulturen. Under fastan skulle man inte äta kött, ägg och mjölkprodukter, däremot kunde man äta fisk. Att följa fastan var sannolikt viktigt i en biskopsmiljö, vilket bland annat kan förklara den påtagliga närvaron av fisk. Det religiösa ätandet omfattade julfastan, påskfastan och den vardagliga fastan det vill säga vegetariskt och fisk fyra dagar i veckan (måndag, onsdag, fredag och lördag). Kött åt man endast på tisdag, torsdag och söndag.

I Biskopstuna har man främst fiskat abborre och karpfisk som id samt gädda. All denna fisk är typisk bräckvattensfisk som kan ha fiskats i vikarna kring Biskopstuna, men även i Åkers å respektive Trälhavet eller längre ut i skärgården. Utpräglad havsfisk som torsk och strömming förekommer däremot sparsamt. Artfördelningen från Biskopstuna uppvisar likheter med den medeltida fiskkonsumtionen i Stockholm och Nyköping, genom att abborre är vanligast förekommande följt av karpfisk och sedan gädda. Detta kan antas återspegla ett slags likartat fiske i inre skärgårdsmiljöer. Biskopstuna skiljer sig

dock från Stockholm och Nyköping genom en relativt större andel karpfisk. Möjligen kan detta visa på ett mer gynnsamt fiske av id och annan karpfisk i de grundare vikarna kring Biskopstuna och i Åkers å.

Falkenerare

På borgen kan en falkenerare ha funnits. Det var en roll som uppbars av en person som behärskade den exklusiva aristokratiska jakten med rovfågel. Det är en del av ett armbågsben från duvhök som kan tyda på hållning av jaktfågel. Duvhök förekommer sparsamt, men relativt återkommande i större medeltida benmaterial och framför allt ifrån städer. Rovfågel förekommer i princip aldrig på bytomter eller på ordinära gårdar under medeltiden och bör därför snarast relateras till borgare eller de högre stånden.

Ett ben av trast eller stare kan komma från den lokala faunan vid borganläggningen, men det kan inte uteslutas att det rör sig om ett byte från jakt med duvhök.

Djurhållning och självhushållning

I borgmiljön har det funnits allehanda djur. Det handlar om kor, får, getter, grisar och hästar, men också tamhöns och kanske också tamgäss. Det fanns även hundar och katter,

liksom mer önskade djur som råttor och möss.

Boskapsdjur

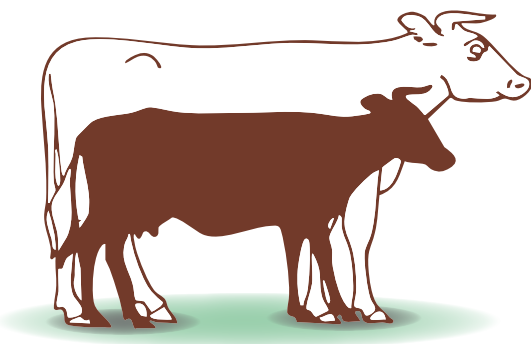
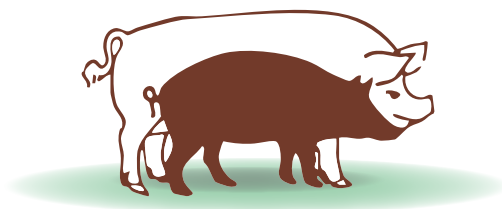
Djurens art- och åldersfördelning tyder på att borgen till stora delar varit självförsörjande med en egen djurhållning. I benmaterialet från Biskopstuna finns en tydlig förekomst av späddjur av både kalvar, kulingar, lamm och killingar. Detta visar att djur har hållits och slaktats i direkt anslutning till borgen. Ett annat tydligt exempel på att djur fötts upp är förekomst av vad som sannolikt representerar tappade mjölkttänder. Merparten härrör från häst, men även från får, get, svin och nötkreatur.

Åldersfördelningen av boskapsdjuren ger också indikationer om utslaktning och inriktning på hållningen av olika djurslag. Nötkreatur tycks i huvudsak återspegla hållning av mjölkdjur. Får och getter har främst slaktats som köttdjur, men även för ull och eventuellt hållits för mjölkproduktion. Av svinen finns spår av uppfödning inom borganläggningen, men att merparten troligen utgjorts av skogssvin som förts till borgen för slakt.

Det som utmärker artfördelningen av boskapsdjur från Biskopstuna är den höga andelen svin, vilken är högre än för städerna

Storleksjämförelse mellan medeltida och nutida ko och gris.

Illustration: Henrik Pihl efter bild i "Medeltidens ABC". ▼

En jämförelse mellan ett korsben från hunden eller vargen från Biskopstuna (till vänster i bild) och ett korsben från varg (till höger i bild).

Foto: Arkeologerna.

och flera material från landsbygden. Detta kan tyda på att det i anslutning till borgen funnits skogsområden lämpliga för att hålla skogssvin. Det kan också tänkas att en hög konsumtion av fläsk kan återspegla kulinariska preferenser som kan relateras till hög social ställning. I förhållande till flera andra borganläggningar skiljer sig Biskopstuna genom en mindre andel nötkreatur och relativt mera av småkreatur.

Det är oklart hur stor besättning av boskapsdjur som hållits på borgen, men en uppfattning kan ges genom en jämförelse med inventarieförteckningen för borgen i Uppsala och på Biskops Arnö, där det förtecknas två oxpar, fyra arbetshästar, åtta kor och tjugo svin på borgen i Uppsala och tjugo kor, fyra dragoxar, fyra arbetshästar, en kvarnhäst, fyrtio gamla får, sextio gamla och unga svin, åtta ston med hingst och en slädhäst i Biskops Arnö.

Borgen har sannolikt haft en ladugård där de större boskapsdjuren hållits. Den har kanske legat där Tuna gårds ladugård låg enligt äldre kartor; söder om borgen närmare åker- och ängsmark.

Hästar

Hästen har i allra högsta grad varit närvarande på Biskopstuna. Om detta vittnar inte minst alla hästskosömmar som tappats på borggården. Det är både vinter- och sommarsöm, så ärkebiskopen och hans följe har ridit över borgen under olika tider av året.

Intressant är fynd av flera mjölkttänder från häst, vilket visar att man fött upp häst i anslutning till borggården nedanför stenhuset. Hästar har sannolikt fötts upp främst som rid- eller dragdjur. Samtidigt visar spår av styckning och mörghälsning på ben från häst att man även ätit hästkött, om än i begränsad omfattning.

Förekomsten av ben från häst skiljer sig från flertalet andra borgar där avsaknaden av sådana är i det närmaste total. I städer förekommer hästben sparsamt. Däremot är den låga andelen hästben som finns i Biskopstuna jämförbar med material från bondbyar i Uppland.

Hund och katt

Både hund och katt finns bland benfynden från borgen. Benen av hund kommer från en mindre respektive en mellanstor hund. Ett av hundbenen var svartbränt och kan möjligen härröra från en hund som brunnit inne vid eldsvåda. Hunden kan således ha råkat illa ut vid något av anfallen vid borgen.

Anmärkningsvärt är också att det finns ett ben från en mycket stor hund eller en varg. Så pass stora hundar som en varg är mycket ovanligt i medeltida benmaterial från Sverige. Ifall benet verkligen kommer från en hund, skulle det i så fall vara från en mycket speciell typ av storvuxen hund, kanske en gårdvar, en vakthund på borgen.

Strider och befästningsverk

Vanligen var inte biskoparnas borgar befästa i samma omfattning som kungens och adelns borgar.

I Biskopstuna var vallgraven det enda försvarsverket vi kände till innan undersökningarna. Men det visade sig att vallgraven endast var en del av ett större befästningsverk, som också

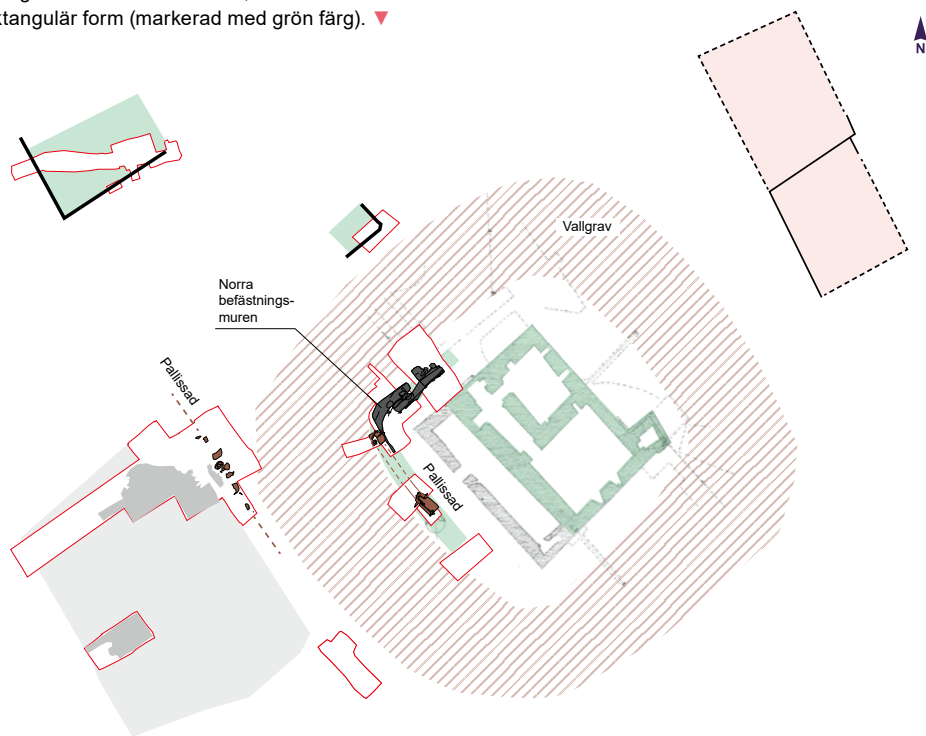
omfattade en försvarsmur mot norr och en träpalissad på ömse sidor om vallgraven i väster. Denna konstruktion byggdes troligen någon gång under 1400-talets första hälft. Då var det orostider och Sverige var i union med Danmark och Norge, den så kallade Kalmarunionen (åren 1389–1523).

I skriftliga källor finns det två händelser belagda då Biskopstuna figurerar i strider. Vid båda tillfällena var en Sten Sture, i egenskap av riksföreståndare (ställföreträdande statschef), upphovsman. Det handlade om Sten Sture den äldre (omkring 1440–1503) och Sten Sture den yngre (1492/93–1520). Trots likhet i namn var de inte släkt med varandra. Den yngre tog namnet för att dra nytta av den äldres upparbetade rykte om sig att vara en segerherre som upprätthöll fred och ordning. I verkligheten var den äldre politiskt slug, självsvåldig och maktfullkomlig.

Båda Sturarna verkade i en orolig tid som brukar kallas unionstiden som vanligtvis avser perioden åren 1389–1523, då Sverige tillsammans med Danmark och Norge ingick i Kalmarunionen.

I slutet av juni år 1497 härjade Sten Sture den äldre, som då var riksföreståndare, Biskopstuna. Vid den här tiden rådde öppen fientlighet mellan ärkebiskopen Jacob Ulvsson på ena sidan och Sten Sture den äldre på andra sidan. Det var taktiskt att inta Biskopstuna.

Tolkningsplan, fas 4. Under 1400-talet uppförs ett befästningsverk på Biskopstuna. Det omfattar en mur och två träpalissader på ömse sidor om en grävd vallgrav. Stenhuset byggs ut med ett tegelvälvat rum mot nordöst, så att det nu har en mer uttalad rektangulär form (markerad med grön färg). ▼

◀ *Föregående sida:* Lodfoto över den yttre palissaden. Det stora stenskodda stolphålet syns centralt i bilden. *Foto: Arkeologerna.*

▲ Den norra befästningsmuren bestod av en skalmur i tegel på ett gråstensfundament. I bilden syns fundamentet och den rödaktiga fyllningen som fanns i skalmuren.
Foto mot väster: Arkeologerna.

År 1516, nästan tjugo år efter stridigheterna med Sten Sture den äldre, befinner sig Biskopstuna än en gång i stridens hetta. Nu är det Sten Sture den yngre som är på krigsstigen. I dessa konflikter agerar både före detta ärkebiskop Ulvsson och hans efterträdare Gustav Trolle. Danska trupper kommer till ärkebiskop Trolles undsättning. I samband med detta ska Sten Sture den yngre ha gjort strandhugg i Biskopstuna för att stjäla, röva och bränna.

Befästningsverk på borgen

Någon gång, sannolikt under 1400-talets första hälft uppförs ett befästningsverk på Biskopstuna. Vid de arkeologiska undersökningarna uppdagades att ett kraftigt fundament till en tegelmur löpt längs med och norr

om stenhusets norra vägg. Öster om stenhuset fanns även en träpalissad, liksom utanför vallgraven i öster. Vallgraven i sig var också en del av detta befästningsverk.

Försvarsmur

Muren mot norr var en kraftig och komplicerad konstruktion.

Den var uppbyggd som en skalmur, det vill säga en mur med två parallellt murade stenväggar med en fyllning emellan. Murens insida mot stenhuset bestod av en gråstensmur och utsidan var förmodligen en uppmurad tegelmur. Skalmurens inre var fylld med grus, sand, småsten, murbruk, tegelkross och bitar av tegelstenar.

Skalmuren låg på ett gråstensfundament av större stenar. Hela fundamentet låg i ett

grävt dike som åtminstone var en halvmeter djupt och minst två meter brett. Murens fundament hade förstärkts på utsidan med större stenar, som låg relativt glest nere i diket.

Över stenarna hade dessutom en upp till en halvmeter tjock lerpackning lagts som en förstärkning mot muren. Leran var nästan helt ren och har tolkats som uppgrävt material från grävningen av vallgraven. Vallgraven har därmed tjänat som lertäkt för att förstärka befästningsmuren.

Palissader

Befästningsverket i Biskopstuna omfattade också en palissad av trä. Den var byggd på ömse sidor om vallgraven. Det fanns således

Murens fundament var förstärkt på utsidan både med större stenar och en lerpackning. Leran hade troligen grävts upp i samband med att vallgraven anlades.

Foto från väster: Arkeologerna. ▼

både en yttre palissad mellan borggård och vallgrav, och en inre palissad på borgkullen som troligen anslöt till muren i norr.

Det är möjligt att i grova drag tidfästa befästningsverket, men främst gäller det när palissaden upphör att vara i funktion. Tidpunkten för själva konstruktionsskedet har inte varit möjligt att närmare bestämma. En sammanvägning av fem ¹⁴C-dateringar från material som härrör från brandlager och marklager talar för att borgen befästs under orostiderna i samband med unionsstriderna på 1400-talet och att den bränns ned i slaget år 1497.

Den inre palissaden

På borgkullens västra sida, mellan stenhuset och vallgraven, hade en träpalissad löpt.

Tolkningen vilar på det faktum att förkolnat trä var bevarat i ett en meter brett grävt dike.

I diket har det sannolikt stått pålar eller annat träverk. Dikets nedgrävningskanter syntes cirka en meter under nuvarande markyta. Hur djupt ned diket ursprungligen var grävt är inte fastställt eftersom lämningarna ligger kvar. Ett förhållandevis mäktigt brandlager täckte diket, vilket talar för att palissaden brunnit.

Det finns inga tecken på att en palissad även funnits på borgkullens östra sida. Två undersökningar har gjorts i den delen, men ingen av dessa har kunnat påvisa varken en träpalissad eller en befästningsmur. Det betyder att stenbyggnaden saknade nära liggande befästningsverk in mot land. Skyddet förefaller således ha varit riktat mot vattnet i norr och väster.

Samtidigt kan det inte uteslutas att en yttre palissad även funnits i öster och söder, men i så fall utanför vallgraven, och utanför tegelbyggnaden i nordöst.

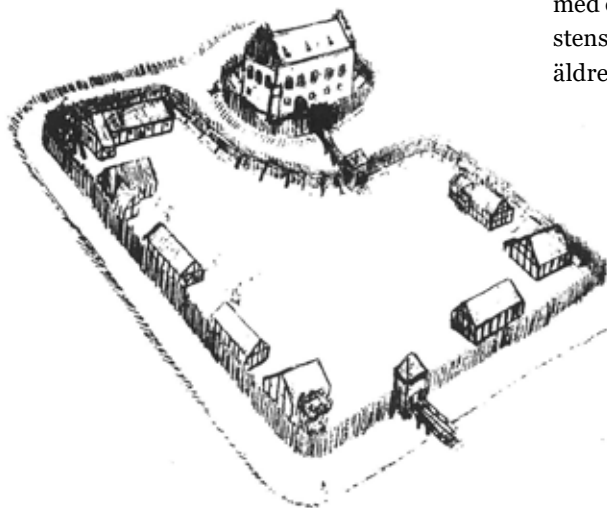
Den yttre palissaden

Nedanför borgkullen, på utsidan av vallgraven, fanns spår efter en palissad. Den har sannolikt bestått av nedgrävda pålar med

▲ Belägringen av Älvsborg år 1502. Teckning av en tysk landsknekt, Paul Dolnstein. Göteborgs museums historiska bildsamling (arkivref. GhmE:2462).

en stående eller liggande träkonstruktion emellan. Ett av de bevarade hålen som grävts för en påle var uppseendeväckande stort och med en väl lagd stenskoning i den nedre delen för att stödja en upprättstående påle. Hålet var närmare en meter i diameter och minst en halvmeter djupt. Fyllningen innehöll köksavfall i form av fiskrens och förkolnad säd samt fragment av djurben. En brödvetekärna har daterats till 1300-tal. Dateringen speglar inte när palissaden byggdes, eftersom hålet fylldes med omgivande material när stolpen och stenskoningen var på plats, det vill säga ett äldre avfallsmaterial.

◀ Ett exempel på en borg med palissader på båda sidor om vallgraven som omger stenhuset.

Ur: Andrzejewski & Kajzer 2006, figur 8 och där anförd referens.

Inom borgforskningen menar man att stenhusets tunna murar och bottenvåningens öppningar medförde att husets befästningsgrad var svag. Det var först med tillkomsten av en vallgrav som borgen fick utpräglade försvarsfunktioner och blev en medelstark befästning. Forskare lyfter fram att de befästa biskopsgårdarna kan karaktäriseras med att källarutrymmena ofta var väl åtkomliga med dörröppningar i markplan till skillnad från kungens och adelns borgar som hade ytterporten ovan marknivå. Biskoparnas inkomster utgjordes till största delen av naturapersedlar, och belägg finns för att man även sålde dessa varor. Att man så ofta gjorde källarutrymmena i borgarna enkelt åtkomliga tyder på att man ville ha en smidig in- och utbärning av detta gods.

Vallgrav

Kring stenhuset är idag en väl synlig vallgrav. Beteckningen vallgrav är något missvisande eftersom någon vall inte är belagd i Biskopstuna. Med stor sannolikhet har inte heller vallgraven varit fylld med vatten. Både avståndet till vattnet och höjden över vatten-

nivån talar emot det. Det är således fråga om en torrgrav som omgav stenhuset.

Från vilken tid vallgraven härrör har varit föremål för diskussion. På det sätt den är grävd och så som den framstår idag behöver inte spegla den ursprungliga vallgravens karaktär. Det är inte heller säkert att den anlades till det första borgskedet.

Inom ramen för detta projekt kan befästningsverket troligen tidsmässigt föras till 1400-talet. Vi har satt detta i samband med unionstidens oroligheter. Befästningen har sin starka och manifesta stenmur mot norr, vilket visar att det är denna riktning som varit huvudorientering. Den hänger samman med att kärnborgen utvidgas mot norr och då får en mer rektangulär form i nord-sydlig riktning.

Den norra befästningsmuren, liksom den inre och yttre palissaden förhåller sig rumsligt till vallgraven. Dessa bör således ha uppförts samtidigt. Men det är oklart om vallgraven har blivit omgrävd och breddad över tid. Detta kan ha skett både under senmedeltiden och även i samband med att borgen togs fram under 1900-talets första hälft.

Armborstpilarna från Biskopstuna.

De låg alla på borggården men nära vallgraven.

Foto: Acta KonserveringsCentrum AB. ▼

Utbyggnad av stenhuset

Före, eller i samband med byggnationer för befästningen, har även kärnborgen byggts ut med ett valvslaget rum mot nordöst. Det är oklart exakt när detta skedde, men skriftliga källor uppger att Jöns Gereksson uppförde ”stenhus i Tuna” under sin period som ärkebiskop åren 1408–1421. Kanske är det dessa rum som då byggdes till.

Användningen av tegel i valven och att ett fönster murats igen i tornbyggnaden i anslutning till detta rum, talar för att detta är en senare utbyggnad.

Utbyggnaden i nordöst har i äldre forskning tolkats som ett andaktsrum. En senare mer trolig förklaring, inte minst för att det ligger i källarplanet, är att det fungerat som expedition eller kontor, alternativt upplag eller depå för värdefulla saker. Rummets karaktär av förvaringsrum med nischer för små skrin eller ljushållare talar för detta. Det bör också ha funnits möjligheter att stänga och låsa om rummen som ju låg vid sidan av förstugan och större utrymmen i tornbyggnaden.

Ett karaktäristiskt inslag i borgar är just förekomst av källare. I källaren kunde både förnödenheter i händelse av belägring förvaras, men även de skatter som fördes till borgen innan de forslades vidare eller användes. Det lades således ned stor möda på utformningen av förvaringsutrymmena på biskopsborgarna.

Kryssvälvda tvåskeppiga källare fanns förutom i Biskopstuna också i Linköping, Tynnelsö, Uppsala och Biskops Arnö.

Befästningens funktion

Den ultimata funktionen för borgen i krig- och orostider var att klara försvar och belägring. Det baserades dels på läget i landskapet, ofta höjdsträckningar och holmar ute i vatten som kunde försvaras med pålspärrar och vallgravar, dels byggnaden i sig. Här kan nämnas att öppningar för dörrar och fönster var sätt att komma in i borgen varför de ofta förlades i våningar högre upp. Inom borgforskningen har man noterat att just biskopsborgar ofta har dörröppningar i markplan, vilket kan ses som ett tecken på att dessa borgar i första hand inte var militärstrategiskt anlagda.

Förutom topografiska element var vallgravar, palissader och murar en del av borgens försvarsverk.

Den viktigaste faktorn var trots allt försvararnas motivation. Soldaternas inställning och känsla av att de stred för en rättvis sak var ofta en förutsättning för ett lyckat försvar, oavsett om borgen var välbyggd och förråden fyllda.

Att befästningsmuren i norr är kraftigt byggd med utanpåliggande förstärkning talar för att detta var det väderstreck som anfallare från vattnet kunde förväntas möta borgen. Det starkaste fästet i form av en vallgrav och förstärkt stenmur bör ha byggts för att skydda borgens ingång i norr. Det fanns sannolikt också ett viktigt symbolvärde i att man fick tillträde till stenhuset via en påtaglig och visuellt synlig försvarsmur, kanske högt uppbyggd av

tegel. Att muren inte löpte runt hela borgkullen, såsom en ringmur, kan förklaras med att man bedömt att behovet inte fanns, men också att de båda träpalissaderna var betydligt enklare att

▲ En bågpil som påträffades vid undersökningen år 1972. Den förvaras hos Österåkers Hembygds- och Fornminnesförening (ÖHF).
Foto: Arkeologerna.

uppföra än en stenkonstruktion som krävde specialkompetens av arkitekter och murare.

Att Biskopstuna faktiskt var utsatt för anfall är flera armborstpilar tecken på. Samtliga pilar låg nära vallgraven, på dess västra sida. De hade sannolikt skjutits från väster mot stenhuset.

Armborstpil *in situ*, det vill säga hittad på platsen där den ursprungligen hade hamnat efter att den avskjutits. Pilen låg med spetsen mot vallgraven och stenhuset.
Foto: Arkeologerna. ►

Från stenhus till borgmiljö

Borgmiljön i Biskopstuna speglar ärkebiskopens behov av representation, hushållning och försvar över tid. De arkeologiska undersökningarna har visat att borgen inte enbart bestod av det stenhus vi ser idag. Biskopstuna var en mång-

facetterad miljö inom ett mycket större område än vad som tidigare var känt.

Sammantaget finns nu ett rikhaltigt källmaterial, både vad gäller föremål, djurben och växtmaterial från den medeltida borgen.

Borgen i Biskopstuna låg på en höjdsträckning i landskapet. Troligen ska vi tänka oss att här även låg en förborg i norr och kanske även en ladugård i söder. När man närmade sig en borg under medeltiden var det vanligt att man möttes av en så kallad förborg. Denna fungerade som en slags förgård med försvars- och vaktfunktion till borgen. Vi vet om inte om det har funnits en förborg på Biskopstuna. Men norr om borgen ligger ett höjdparti (där förskolan ligger idag), som kan ha hyst en förborg.

Det är också rimligt att borgen haft en speciell plats för gårdsdriften – en ladugård där huvuddelen av boskap och andra djur hölls. Vi har förlagt denna till ladugårdens läge enligt en karta från 1680-talet. Då hade Tuna säteri sin kringbyggda ladugård på den plats där Österskärsskolan ligger idag.

På medeltiden var vattenvägarna nästan viktigare än landsvägarna. På vattnet var det lätt att ta sig fram med båt och på vintern kunde man åka släde på isen. Borgens strandnära läge talar för att det måste ha funnits hamnlägen i närheten. Vi har föreslagit några vikar, i Tunafjärden, norr om borgen som sannolika angränsningsplatser.

Allt tyder på att borgområdet till ytan var mer omfattande än vad som framgår när man står vid stenhuset idag.

Så kan borgmiljön ha sett ut

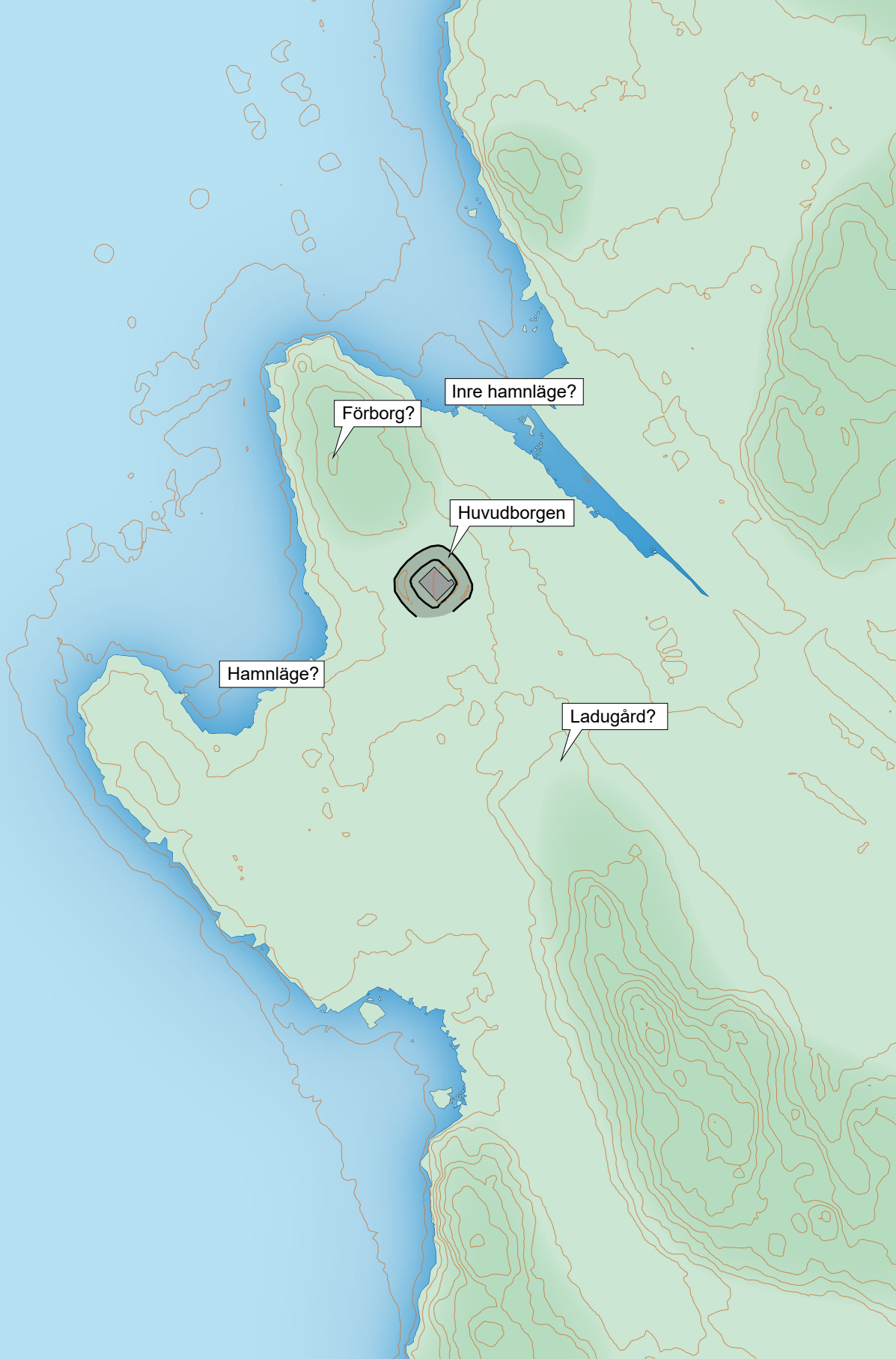
En rekonstruktion vill ge en bild av hur det kan ha sett ut i verkligheten. Det är emellertid viktigt att veta att en sådan ofta vilar på ett stort mått av fri tolkning. Det är tänkt att rekonstruktionsbilden på nästa uppslag ska inspirera till tankar och väcka frågor mer än att ge svar. Det finns en risk att rekonstruktionen uppfattas som en sanning och låser fast en bild av en "tolkad" verklighet.

I rekonstruktionen av Biskopstuna har vi en viss kunskap om vissa delar som illustreras i färg medan andra delar är helt okända och därför är ritade i en nedtonad gråskala. Kunskapen om de färglagda objekten bör dock kommenteras lite extra. Vad gäller stenhuset så finns endast källarvåningen bevarad, vilket gör att vi inte vet hur många våningar huset haft. Vi vet heller inte vilket byggnadsmaterial man använt i väggarna. Huvudbyggnaden i en medeltida borg kunde vara byggd i gråsten, tegel eller trä eller en kombination av dessa. Det vi emellertid vet är att huset har haft taktegel, eftersom vi hittat det vid den arkeologiska undersökningen. Tegelhuset i öster känner vi endast till från en väldigt liten del av en vägg i ett rum. Men vi tänker oss att ett större tegelhus passar väl in i ärkebiskopens borg. Tegel som byggnadsmaterial var vid den här tiden förebehållet de allra rikaste och mäktigaste i samhället.

I kartan ser vi strandlinjen år 1000, det vill säga århundradena före borgens uppförande. Tydligt är att borgen ligger högt i landskapet på en udde som vetter inåt land, upp mot Långhundraleden. Vi tänker oss också att det kan ha funnits en förborg på den allra högsta delen. Stenhusets äldsta ingång vetter mot detta område. I figuren finns även möjliga hamnlägen och även borgens ladugård, som låg närmare åker- och ängsmarken, på den plats där Tuna säteris ladugård låg enligt äldre kartor. Tuna säteri bildades på 1600-talet efter att borgen gått ur tiden. ►

◀ *Föregående sida:* De amatörarkeologiska kurserna rönt stort intresse. Deltagarna medverkade med stor entusiasm i alla grävningsmoment.

Foto: Arkeologerna.

Förborg?

Inre hamnläge?

Huvudborgen

Hamnläge?

Ladugård?

Lästips

Eriksdotter, Gunhild, 2021. Byggnadsarkeologi på Biskopstuna. Österåkers kommun, dnr KFN15 2021/0084.

Gröntoft, Magnus m.fl. (red.) 2016. Biskop Brasks måltider. Svensk mat mellan medeltid och renässans.

Hansson, Martin. 2011. Medeltida borgar. Maktens hus i Norden.

Lovén, Christian. 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. KVHAAH. Antikvariska serien 40.

Myrdal, Janken. 2012. Boskapsskötseln under medeltiden. Nordiska museets handlingar 139.

Medeltidens ABC. 1985. Statens historiska museum

I Akersberga ligger en av Upplands fyra medeltida ärkebiskopsborgar. Borgen är bara en ruin idag, men var under medeltiden ett av dåtida Sveriges viktiga maktcentrum. Under fem år, mellan 2018 och 2023, genomfördes ett arkeologiskt forskningsprojekt med borgen i fokus. Det var ett samarbete mellan Österåkers kommun, Österåkers Hembygds- och Fornminnesförening (ÖHF) och Arkeologerna, Statens historiska museer. Målet var att öka kunskapen om borgen, men även att tillgängliggöra och väcka intresset för den bland såväl barn och skolungdom som allmänheten i stort. Projektet inkluderade därför en amatörarkeologisk kurs, där vi tillsammans med kommuninvånare och andra engagerade kunde utforska borgens historia. Projektet rönt stort intresse.

**Läs mer om Biskopstuna och
se filmen från utgrävningarna.**

www.arkeologerna.com